

Bouwhistorische en Archeologische

b e r i c h t e n

■ De bouwgeschiedenis van het middeleeuwse woonhuis Hinthamer- straat 33-35

Inleiding

In 1993 werd de Bossche binnenstad opgeschrikt door een felle uitslaande brand in de Hinthamerstraat: het in aanleg uit de tweede helft van de 15de eeuw daterende pand op nummer 33-35 brandde daarbij volledig uit. Gelukkig kon worden voorkomen dat ook andere panden aan de vlammen ten prooi vielen en bleef de Bossche binnenstad een kleine ramp bespaard. Dat was bij de laatste grote stadsbranden van de 15de eeuw wel anders geweest. Zowel in 1419 als in 1463 brandde een groot deel van het stadscentrum volledig uit, omdat men er toentertijd niet in slaagde de uitslaande vlammen onder controle te krijgen. Men moet daarbij bedenken dat de gevels van de meeste woonhuizen in de binnenstad toen nog van hout waren. Bovendien waren vele daken gedekt met stro of riet. De vlammen vonden hierdoor steeds een nieuwe prooi voor hun verwoestende werking. Het exacte

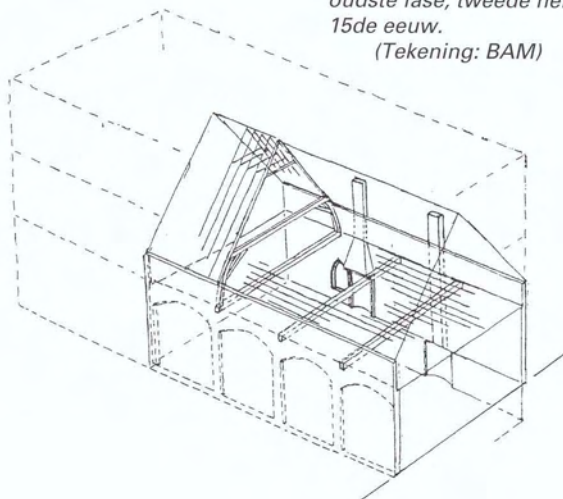
verloop van beide 15de-eeuwse stadsbranden is nog steeds niet geheel bekend, alhoewel de laatste jaren door dendrochronologisch onderzoek steeds meer aanwijzingen daaromtrent worden verkregen.¹ Het lijkt er daarbij op dat de zuidzijde van de Hinthamerstraat tussen Torenstraat en Gasselstraat - dus het bouwblok waarin het onderhavige pand is gelegen - van het kraaien van de rode haan gevrijwaard is gebleven, doch nader onderzoek is hier zeker gewenst.²

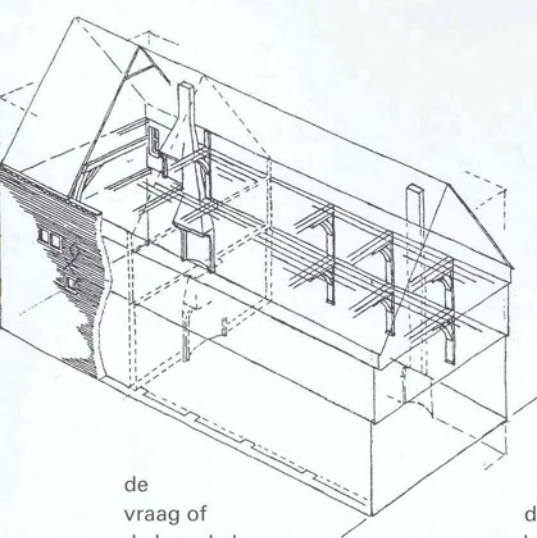
Na de stadsbrand van 1463 vaardigde het stadsbestuur een aantal keuren uit, dat dergelijke rampen in de toe-

komst moest voorkomen. Zo moesten huizen van die tijd af worden voorzien van "harde" daken (pannen, tegels of leien) en werd subsidie verleend op het aanbrengen daarvan.³ Het is heel goed mogelijk dat ook eigenaren van huizen die niet in de door brand getroffen gebieden van de stad waren gesitueerd van deze door het stadsbestuur geboden gelegenheid gebruik maakten om hun panden te verstenen. Dit zou verklaren waarom ook in straten die volgens de overlevering niet door brand zijn getroffen veel dendrochronologisch gedateerde kappen uit de periode kort na 1463 worden aangetroffen.⁴ Ook het pand Hinthamerstraat 33-35 kan tot een dergelijk niet door brand getroffen maar wel nadien versteend stadsdeel behoren. De oudste fase van het pand (tweede helft 15de eeuw) valt in ieder geval precies in deze overgangperiode. Los van

Afb. 1. Reconstructie van de oudste fase, tweede helft 15de eeuw.

(Tekening: BAM)

*Afb. 2. Reconstructie van de situatie op het perceel na de verbouwingen omstreeks 1500.
(Tekening: BAM)*

de vraag of de brand al dan niet het huizenblok aan de zuidzijde van de Hintamerstraat heeft getroffen, kan gesteld worden dat voor wat betreft dit pand de verordeningen en subsidieregelingen van het stadsbestuur tenminste 530 jaar lang het gewenste resultaat hebben gehad!

Uitgangssituatie

De brand van 1993 had een dermate verwoestende werking, dat snel besloten werd het pand geheel te slopen. Hierdoor deed de zeldzame situatie zich voor dat door de (toen nog) Bouwhistorische en Archeologische Dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch⁵ een destructief bouwhistorisch onderzoek kon worden verricht. Immers, doorgaans vindt het onderzoek plaats voorafgaand of tijdens de restauratie en dienen bestaande (historische) structuren zoveel mogelijk intact te worden gehouden, hetgeen een grote beperking voor de onderzoeker kan

opleveren. Hier was dat niet het geval. Het onderzoek werd uitgevoerd in 1995, terwijl aanvullend onderzoek plaatsvond tijdens de definitieve sloop en kaalslag van het perceel in 1997. In dit artikel wordt gepoogd om aan de hand van de bevindingen en resultaten die beide onderzoeken hebben opgeleverd, een beknopt en voorlopig beeld van de bouwgeschiedenis te schetsen.

De oudste bouwphase

De oudste structuren die tijdens het onderzoek werden ontdekt bevonden zich in de rechterzijmuur. In die muur werden restanten vroeg 15de-eeuws metselwerk aangetroffen, welke echter dermate minimaal waren, dat er geen conclusies aangaande vorm en omvang van het bijbehorende woonhuis aan konden worden verbonden. De bouwgeschiedenis op het perceel van Hintamerstraat 33-35 laten wij daarom pas aanvangen in de tweede helft van de 15de eeuw. Op het perceel stond toen een huis

bestaande uit een onderkelderde begane grond met daarboven een grote zolder (afb. 1). Het huis besloeg niet de totale diepte van het perceel, waardoor er aan de achterzijde ruimte voor een vrijwel vierkante binnenplaats was. Tijdens het onderzoek kon worden vastgesteld dat de linkerzijmuur was opgebouwd uit vier door segmentbogen gedekte spaarnissen. De muurpijlers tussen deze nissen droegen de balken van de zoldervloer. De zelfstandige rechter zijmuur van het pand was zonder spaarnissen gemetseld. Tussen deze muur en het buurpand was een osendrop of druipstrook van circa 50 cm aanwezig, welke tot in onze tijd over de volle lengte bewaard was gebleven.⁶ In de muur werden ter plaatse van het derde balkvak de bouwsporen van een schouw aangetroffen, aan de linkerzijde geflankeerd door een spitsboognis. De nis heeft mogelijk aanvankelijk gediend als lavabo of wasbekken.⁷ Een tussenmuur is in deze fase niet aanwezig geweest, zodat de begane grond bestond uit één ongedeelde ruimte. Opvallend is dat ook de kelder - die onder het hele pand door liep - van een stookplaats was voorzien, welke tot aan de sloop in 1997 compleet en in ongeschonden staat bewaard was gebleven. Een kelderstookplaats blijkt in de Bossche binnenstad frequenter voor te komen dan tot

Afb. 3. Zogenaamd peerkraal-sleutelstuk op de begane grond van het omstreeks 1500 gebouwde achterhuis. (Foto: BAM)

dusver werd aangenomen.⁸ Of we hier te maken hebben met een oorspronkelijke kelderwoning, danwel een kelder die voor andere doeleinden bestemd was, is door het onderzoek niet duidelijk geworden. Daarbij dient te worden aangetekend dat het onderzoek heeft aangetoond dat in de kelder in de 19de eeuw in ieder geval een woning was gesitueerd. Het is een voor die tijd kenmerkend verschijnsel, veroorzaakt door de enorme druk op woningen en ruimte binnen de knellende vesting. Overigens werd de kelder in deze oudste fase vermoedelijk gedekt door een houten zoldering.

Grootscheepse verbouwingen omstreeks 1500

In het begin van de 16de eeuw wordt er tegen de achtergevel van het pand, dus op de binnenplaats, een achter-

huis gebouwd (afb. 2). Boven de kelder bezit dit achterhuis twee bouwlagen en een kap. Gelijktijdig wordt het bestaande pand, dat vanaf dan feitelijk als voorhuis dienst gaat doen, met een verdieping verhoogd. Hierdoor ontstaat de grondvorm van het voor 's-Hertogenbosch zo karakteristieke woonhuis, dat in het verleden in detail is beschreven.⁹

Het nieuw gebouwde achterhuis kreeg op de begane grond tegen de rechter zijmuur een uitzonderlijk grote schouw, waarvan de bouwsporen tijdens het onderzoek van 1995 en 1997 werden teruggevonden. Op de verdieping werd tegen het rookkanaal een tweede stookplaats opgetrokken, waarvan de schoorsteen aansloot op die van de schouw van de begane grond. Een dergelijke situatie wordt wel vaker in middeleeuwse huizen aangetroffen. Het was een efficiënte manier om twee stookplaatsen op verschillende niveaus op dezelfde schoorsteen aan te sluiten. De zolderbalklaag van het achterhuis bestond evenals de verdiepingsbalklaag - uit twee vakken met moer- en kinderbinten. Op de verdieping maakten de moerbalken deel uit van een tussenbalkjuk met muurstijlen en korbeels. Een dergelijke opzet is voor 's-Hertogenbosch uiterst zeldzaam. Overigens bezat de verdiepingsbalklaag fraai geprofileerde sleutelstukken, welke na de

sloop in het depot van de Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten zijn opgenomen (afb. 3). Eén van deze sleutelstukken kon dendrochronologisch worden gedateerd in 1502 ± 6 jaar.¹⁰ Links van de schouw op de verdieping was een klein kloosterkozijn gemaakt, dat uitzag op de vrije ruimte achter het rechter buurpand. Op de reconstructietekening is deze situatie duidelijk in beeld gebracht. Tot aan de sloop van het pand waren schouw en bovendorpel van het kozijn nog aanwezig gebleven. Ook de linker zijmuur van het achterhuis bezat oorspronkelijk vensteropeningen. Hij werd in zijn geheel als buitengevel gebouwd en de vormgeving is opvallend. Zo was er direct onder de dakvoet een uitkragende bakstenen sierlijst of muizentand.¹¹ Op de begane grond werden bouwsporen aangetroffen van een klein dichtgemetseld vierkant kozijntje, terwijl op de verdieping ooit een bolkozijn voor de licht- en luchttoetreding zorg droeg (afb. 4). De meest in het oog springende elementen van deze gevel werden echter gevormd door een met gesinterde baksteenkoppen gemetseld andreaskruis en een ruit.¹² Dergelijke metseltekens zijn vooral van profane gebouwen bekend.¹³ Aangezien deze tekens doorgaans op plaatsen werden aangebracht waarop ze voor een ieder goed zichtbaar

waren, kan worden aangenomen dat aan de linkerzijde van het pand in de 16de eeuw een steeg heeft gelopen. Ook de muizentand onder de dakvoet, toch duidelijk een sier-element dat men in het zicht wilde hebben, wijst in die richting. Nader onderzoek in de cijsboeken zou wellicht uitkomst in deze kwestie kunnen bieden. De steeg die hier mogelijk heeft gelegen, zou in ieder geval tot in de 17de eeuw hebben kunnen bestaan, want in die periode werd het huidige linker buurpand tegen de 15de-eeuwse muur uit de oudste fase aangebouwd. Door deze grootscheepse bouwactiviteit bleef van de oudste fase alleen de begane grond gehandhaafd. De lavabo-nis werd dichtgemetseld en de schouw tegen de rechterzijmuur verplaatst naar de voormalige achtergevel, nu de scheidingsmuur tussen voor- en achterhuis. In beide oude zijmuren werden sleuven gehakt voor muurstijlen, welke ongeveer een meter boven de vloer werden

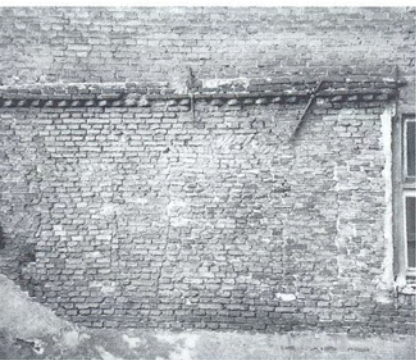
gesteld op een blok natuursteen. De zolderbalklaag van de verdieping had, evenals die van de begane grond, vier vakken van moer- en kinderbinten. De moerbalken werden ook hier ondersteund door muurstijlen met korbeels. De opmeting van het pand maakte duidelijk dat het voorste balkvak aanzienlijk korter was dan de andere drie. Mogelijk houdt dit verband met een verdwenen overstek van wat in de 16de eeuw een houten gevel is geweest. Men moet daarbij bedenken dat houten gevels door het stadsbestuur als minder brandgevaarlijk dan weke dakbedekkingen (stro en riet) werden beschouwd. Tijdens een brand kon een houten gevel immers makkelijk worden omgetrokken, waardoor een brandgang ontstond die het overslaan van de vlammen kon voorkomen.

Het huis na de Middeleeuwen

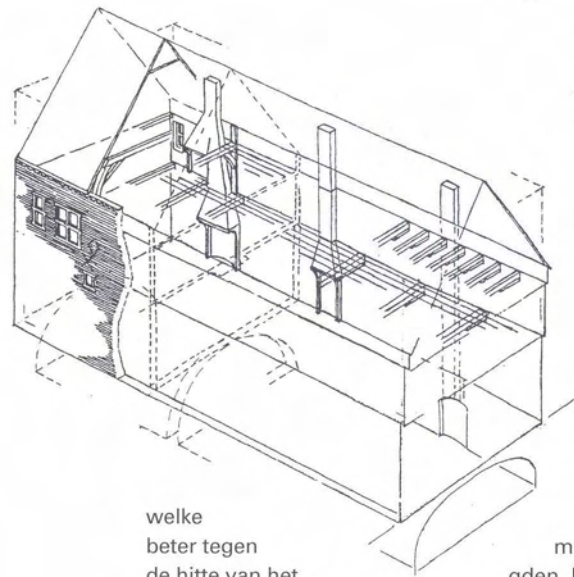
In de tweede helft van de 17de eeuw wordt er weer een grondige verbouwing doorgevoerd. Het is niet uitgesloten dat deze verbouwing in verband staat met het opheffen van het veronderstelde steegje aan de linkerzijde en het bouwen van het linker buurpand, al ontbreken hier-

voor concrete aanwijzingen. Zowel de kelder onder voor- als achterhuis worden voorzien van een tongewelf, terwijl de samengestelde zolderbalklaag van het voorhuis wordt vervangen door een enkelvoudige balklaag met consoles (afb. 5). Tijdens het onderzoek in 1995 werden twee van die consoles als hergebruikte "sloffen" in de huidige zoldervloer teruggevonden. Opvallend is het feit dat de schoorsteen tegen de tussenmuur (feitelijk brandmuur) in deze fase wordt verplaatst naar de rechterzijmuur, de plaats waar hij in de oudste fase ook al aanwezig was geweest. Vermoedelijk hangt deze verplaatsing samen met het aanbrengen van de al genoemde tongewelven, waardoor het vloerniveau en alle daarop aansluitende elementen dienden te worden aangepast.

In het 16de-eeuwse achterhuis werd in deze fase het bolkozijn in de linkerzijmuur naar boven toe vergroot tot kruiskozijn. Links naast dit vergrote (kruis)kozijn werd in het bestaande metselwerk bovendien een kloosterkozijn uitgehakt. Hierdoor konden de achterliggende ruimte(n) meer licht ontvangen. In deze fase moet dus in ieder geval aan deze kant van het perceel nog een open plaats zijn geweest. In de kelder onder het voorhuis tenslotte wordt de achterwand van de 15de-eeuwse stookplaats vervangen door hardgebakken bakstenen,

Afb. 4. Detail van de linkerzijgevel van het achterhuis met de muizentand en de bouwsporen van twee dichtgezette vensteropeningen.
(Foto: BAM)

welke beter tegen de hitte van het haardvuur bestond waren dan de zachte steen uit de oudste fase. Het bewijst in ieder geval dat de stookplaats en dus de kelder vanaf de tweede helft van de 15de eeuw tot in deze fase continu in gebruik waren gebleven. Tijdens het onderzoek werd duidelijk dat dit gebruik doorliep tot in de tweede helft van de 19de eeuw. Vermoedelijk vanaf deze periode zijn de namen van beide panden bekend. Hinthamerstraat 33-35 wordt *De Hazewind* genoemd, terwijl het linker buurpand de trotse naam *De Koning van Pruisen* voert.¹⁴

Modernisering van de 18de eeuw

In de 18de eeuw kwam de tot de sloop van 1997 behouden gebleven voorgevel tot stand. We zien dat in de binnenstad van 's-Hertogenbosch vanaf deze periode vele oude (trap)gevels worden vervangen door lijstgevels, welke

Afb. 5. Reconstructie van het pand in de tweede helft van de 17de eeuw. (Tekening: BAM)

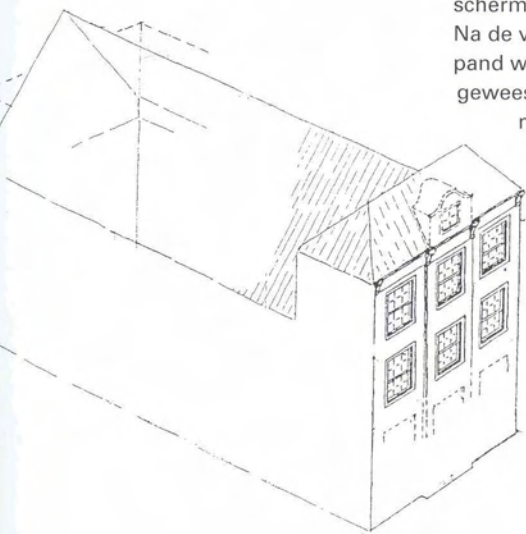
moderner en representatiever werden geacht. Niet onbelangrijk zal zijn geweest dat lijstgevels aanzienlijk minder onderhoud vergden. De houten gevel - zoals die vermoedelijk ook tot in deze tijd bij Hinthamerstraat 33-35 aanwezig is geweest - werd weliswaar eveneens als ouderwets beschouwd, doch de flexibele indeling ervan met grote glasoppervlakken, maakte dat sommige van deze gevels tot het einde van de 19de eeuw gehandhaafd werden. Hoe dan ook, het stadsbeeld ondergaat vanaf de tweede helft van de 18de eeuw een geweldige metamorfose, die tot op de dag van vandaag bepalend is gebleken voor sfeer, karakter en straatbeeld van de stad. De lijstgevel werd uitgevoerd in schoon metselwerk, en in de kozijnen, die nog uit de bouwtijd dateerden, was tijdens het onderzoek nog de oorspronkelijke 18de-eeuwse schuifvenster-indeling waarneembaar. Geheel in overeenstemming met de bouwtraditie van die periode werd de gevel uitgevoerd als een soort schijngevel met dwarse

kap die zich slechts enkele meters (in dit geval drie meter) naar achteren uitstrekte. Op deze wijze suggereerde men aan de straatzijde een huis met twee verdiepingen en zolder, zonder dat men die tweede verdieping en zolder naar achteren toe doorzette. Het gewenste resultaat werd verkregen en de kosten bleven beperkt. Het is om deze reden dat grote delen van middeleeuwse kappen ook achter dergelijke 'hogere' 18de-eeuwse huizen/gevels nog vaak worden aangetroffen. In dezelfde fase of mogelijk iets later (eerste helft 19de eeuw) werd ook een deel van de begane grond van het voorhuis onder handen genomen. De oude balklaag van moer- en kinderbinten werd gedeeltelijk vervangen door een enkelvoudige balklaag. Verder werd een deel van de zolderbalklaag opgekrikt om daaronder een stucplafond aan te kunnen brengen. Het opkrikken van de balklaag was noodzakelijk omdat het stucplafond anders voor de ramen van de oudere gevel langs zou lopen, hetgeen natuurlijk onacceptabel was. Uit de fase van het stucplafond dateerde ook de schoorsteenmantel tegen de rechterzijmuur van de verdieping (afb. 6).

De laatste fase in de bouwgeschiedenis

In het begin van deze eeuw wordt de laatste grote verbouwing doorgevoerd.

Achter de schijngevel wordt de oude kap verwijderd en ontstaat een volwaardige tweede verdieping met plat dak. De voorgevel is op dat moment reeds voorzien van een pleisterlaag en bezit tevens een andere schuifvenster-indeling. Op de begane grond wordt een 19de-eeuwse schoorsteenmantel tegen de rechterzijmuur vervangen door een nieuwe. Dit geschiedt in combinatie met het aanbrengen van een stucplafond in het voorhuis, zodat de uitmonstering van het voorhuis geheel eenvormig wordt. Op de eerste verdieping bevinden zich in deze fase een laat 19de-eeuwse en vroeg 20ste-eeuwse marmeren schoorsteenmantel. Tot aan de brand van 1993 resten van deze laatste bouwphase bovendien inwendig nog de trapbetimmeringen en alle deuren. Als laatste zijn de toegangsdeur en pui respectievelijk omstreeks 1930 en in 1985 verbouwd.

*Afb. 6. Reconstructie na de laatste grote modernisering van de 18de eeuw.
(Tekening: BAM)*

Besluit

Met de brand van 1993 kwam aan de bouwontwikkeling van Hinthamerstraat 33-35 een abrupt einde en ving voor dit binnenstadspand een geheel nieuwe periode aan. Het is jammer dat niet is gepoogd delen van het oude huis en haar bouwgeschiedenis in de nieuwbouwplannen te betrekken. Ondanks de slechte constructieve staat was dit zeker mogelijk geweest. Omdat het geen rijks- of gemeentelijk monument betrof, heeft de overheid slechts in beperkte mate sturend kunnen optreden. Dit had onder andere tot gevolg dat het pand vier jaar zonder kap aan weer en wind was blootgesteld, hetgeen de constructieve staat uiteraard geen goed heeft gedaan. Ook het feit dat nooit is onderzocht of delen van het huis nog voor hergebruik in aanmerking kwamen is debet aan de teloorgang van dit belangrijke, doch onbeschermde binnenstadspand. Na de volledige sloop van het pand was het zuiverder geweest om voor een geheel

moderne invulling te kiezen. Hieruit zou namelijk blijken dat er geen historische structuren behou-

den zijn gebleven. De historiserende gevel die thans het straatbeeld 'siet' is niet alleen misleidend (geschiedvervalsend), maar markeert tevens de machteloosheid van monumentenzorgers om bij belangrijke panden met een onbeschermde status weerstand te bieden aan het grootkapitaal en de daarmee samengaannde belangen. Het is te hopen dat met de samenvoeging van de Dienst Archeologie en Bouwhistorie met de Afdeling Monumenten meer mogelijkheden voor behoud en beheer van ons culturele erfgoed zijn ontstaan.

H.F.G. Hundertmark en
R.J.W.M. Gruben ■

Noten

1. Bij dendrochronologisch onderzoek wordt de kapdatum van het toegepaste constructiehout bepaald aan de hand van het patroon van jaarringen. Voor een exacte beschrijving van de methode zie W. Bloemink en R. Rozendaal, *Dendrochronologie*, in: *Bouwsporen I*, publicatierijks van het Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie (IBID) ('s-Hertogenbosch 1995) 39-49 en D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen; stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht* (Utrecht 1994) 369-385.
2. A.H. van Drunen en R. Glau-demans, *Metamorfose van een huizenblok; bouwhistorisch onderzoek van de huizen op de hoek van de Hinthamerstraat en de Torenstraat (13de-17de eeuw)*, in: *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan*, kroniek bouwhistorisch en archeologisch onderzoek

- 's-Hertogenbosch nr. 2 ('s-Hertogenbosch 1997) 163-199, aldaar 171.
3. Voor oudere beschrijvingen van de verschillende stadsbranden en de daarna uitgevaardigde keuren zie onder andere J. van Oudenhoven, *Silva-Ducis aucta et renata; of Een Nieuwe ende gantsch Vermeerderde Beschrijvinge van de Stadt van 's-Hertogenbosche* ('s-Hertogenbosch 1670) 175; J.H. van Heurn, *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, 4 delen (Utrecht 1776-1778) dl. I p. 271-272; en C.R. Hermans (red.), Cuperinus, *Die Chronique van der vermaerder ende vromer stadt van Tsertogenbosch*, in: *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betrekkelijk de Stad en Meyery van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1846-1848), eerste stuk 1846, p. 53 e.v.
 4. Een overzicht van de in de Bossche binnenstad dendrochronologisch gedateerde huizen is te vinden op de Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten van de gemeente 's-Hertogenbosch.
 5. In 1997 werd deze Dienst omgezet in de Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM).
 6. Met het middelnederlandse woord 'osendrop' wordt bedoeld een strook tussen twee huizen in, die onbebouwd moest worden gelaten om het hemelwater van het dak te laten druipen en af te voeren, meestal als goot bestraat. Zie E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen; verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (Leiden 1997, 3e druk) 340.
 7. Lavabo (in het latijn: ik zal wasen) heeft twee betekenissen: 1) piscina, wasbekken waarin de priester na het offertorium de handen wast. Geheten naar de hierbij gesproken woorden '*Lavabo inter innocentes manus meas*'; 2) in Zuid-Nederland thans nog toiletruimte. Zie Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, p. 290.
 8. Inmiddels is een vrij groot aantal van dergelijke kelders met stookplaats bekend. Ir. A.H. van Drunen zal hierop in zijn dissertatie, welke in het jaar 2000 zal verschijnen, uitgebreid ingaan.
 9. A.H. van Drunen, Het Bossche burgerhuis in het midden van de 16de eeuw, in: H.L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad; opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) 127-137.
 10. De monsternamen geschiedde door R.J.W.M. Gruben. Datering en bewerking werden verricht door R.J.H. Rozendaal van het Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie (IBID) te 's-Hertogenbosch.
 11. Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 321-322.
 12. Gesinterde bakstenen ontstaan doordat de stenen in de oven tijdens het bakproces te dicht bij het vuur hebben gelegen. De klei nadert dan haar smeltpunt dat bij afkoeling nadien sintering van de buitenzijde van de baksteen tot gevolg heeft.
 13. H.H.M. Strijbos, Metseltekens: figuren, tekens en symbolen in baksteen-metselwerk, in: *Restauratievademecum*, Metseltekens, RVblad 01, 1-18 (Zeist 1993) en H.H.M. Strijbos, Tekens van tegenspraak; een inventarisatie van oude tekens op gevels in de zuidelijke Nederlanden, in: *Brabant's Heem* 1989, 11-25.
 14. J. Mosmans en G.J. Mosmans, *Huizen en straten te 's-Hertogenbosch* (facsimile, 's-Hertogenbosch 1973) 37.

■ Ingrid Weekhout promoveerde op 11 mei jl. op een studie naar *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden*. Naast Deventer en Rotterdam is ook 's-Hertogenbosch onderwerp van studie. Is het inderdaad zo dat Nederland het paradijs was voor dissidente auteurs en mocht in dit tolerante land alles gedrukt worden? De auteur nuanceert dit opmerkelijke positieve beeld dat nogal gangbaar is. Niettemin kon er veel, maar belediging van bevriende staatshoofden ging de overheid te ver en ook boeken waarin gespot werd met 'de ware christelijke gereformeerde religie' werden aan een nader onderzoek onderworpen. In een 'gereformeerd' land zouden we verwachten dat boeken die de katholieke leer aanprezen verboden werden. Uit het onderzoek van Ingrid Weekhout echter blijkt dat er in de zeventiende eeuw maar één boek uit die hoek verboden werd. Alleen in 's-Hertogenbosch en daar werd de auteur van *Den catholycken pedagogie*, Petrus van den Bossche, strafrechtelijk vervolgd. In de discussie die plaatsvond tussen hooggeleerde opposenten en de promovenda in de Aula van de Katholieke Universiteit Nijmegen kwam 's-Hertogenbosch veelvuldig ter sprake. Zo werd 's-Hertogenbosch.